

The article is devoted to the study of multilingualism. One of the sources enriching the vocabulary of a language is borrowings from other languages. This process is reflected in dictionaries. Turkish words are widely used in Uzbek and Tadjik they are given in "The Culture of Tadjik language" serve as vivid proof of this case. Turkish words given in it are being used in the Turkish-Uzbek words from the "Explanatory Dictionary of the Tadjik language". They have been studied in comparison with the language of the people living in Zarafshan valley and speaking in Uzbek and Tadjik.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРІ ТИЛИНДЕ ДИАЛЕКТИЗМЛЕРДІҢ БЕРИЛИҮІ

Ш.М.Кунназарова - ассистент оқытушы

Ташкент мамлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: диалект, шимолий ва жанубий диалект, диалектизм, шева, лексик-фонетик диалектизмлар, лексик-грамматик диалектизмлар, лексик диалектизмлар.

Ключевые слова: диалект, южный и северный диалект, диалектизм, говор, лексико-фонетические диалектизмы, лексико-грамматические диалектизмы, лексические диалектизмы.

Key words: dialect, the south and north dialects, dialecticism, patois, lexico-phonetic dialecticisms, lexico-grammatical dialecticisms, lexical dialecticism.

Хәр қандай көркем шығарманың тилинде тил байлықларының барлық элементлери бар. Онда омоним, антоним, синоним сөзлер менен бирге гөнерген, кәсиплик сөзлер, фразеологиялық сөз дизбеклери көркем шығарманың тилин байытып, көркем сүүретлеудің лексика-семантикалық қуралы ретинде хызмет атқарады. Солар қатарында диалектизмлердің де орны гиреули.

Диалектлик сөзлердің әдебий тилдеги сөзлерге қарағанда бир қанша өзгешеликлери бар. Олардың көркем шығарма тилинде ушырасыуы сол шығармада сүүретленип атырған ўақыяның қайсы дәуирге тийислигинен дерек берип қоймастан, қахарманлардың тил өзгешеликлерин көрсетип, ўақыя, кубылыслардың реаллығын, тәсирлилигин күшейтиуде де үлкен әхмийетке ийе.

Халық аўызеки дөретпелери тилинде диалектизмлердің жумсалыуы тәбийий. Өйткени, бул дөретпелер аўызеки түрде дөретилип, аўызеки түрде халық арасына таралады. Мейли ертекти, мейли жумбақшы болсын, ол әлбетте усы дөретпени атқарыу пайытында өз аймағына, жасаў орнына байланыслы сөзлерди дөретиўшиликти етип өзінше қосыуы мүмкин. Усындай халық аўызеки дөретпелериниң бири ертеклер болып, онда диалектизмлер өнимли жумсалады.

Ертеклер тилиндеги диалектлик сөзлерди талқылап қарағанымызда олардың әдебий тилдеги сөзлерден әдеўир айырмашылығы бар екенлиги анықланды. Д.Насыров қарақалпақ тилинің арқа хәм кубла диалектин ажыратыуға диалект аралық тийкаргы белгилер сыпатында фонетикалық, морфологиялық, лексикалық өзгешеликлердің бар екенлигин атап көрсетеди [4:368]. Усындай айырмашылықларды есапка алып, ертект тилиндеги диалектизмлерди төмендеги үш топарға бөлип үйрениўге болады:

1. Лексика-фонетикалық диалектизмлер

Бул топардағы диалектизмлер бир-биринен даўыс-лы хәм даўыссыз сеслердеги сәйкесликлери, сеслердің түсип қалыуы яки сөзлердің алдына, ортасына, кейнине қондырылыуы сыяқлы өзгешеликлери менен ажыралады.

е/ә сәйкеслиги. Арқа диалекттеги «е» даўыс-лысы орнына кубла диалектте «ә» даўыс-лысының қолланылыуы: *Әгер* мениң айтқаным менен келис-песеніз, бул жигитти бир сынап көрейик («Мур-ақор», 358-бет). Әд.т-егер.

н/б сәйкеслиги. Байбатша бул ораўлы нәрсени алып қараса, кишкене орамалға оралған бир дана алтыннан *буў* берилген қақпақлы чайник екен («Зийба менен Зийнеп», 263-бет). Әд.т-пуў.

й/ў сәйкеслиги. ...кемпири дийўана бабаға үйинен жигирма ағары *буўдай* шығарып береді («Хан қадирлеген киши күйеў», 167-бет). Әд.т-бийдай.

б/м сәйкеслиги. Енди жетпис, сексен жасар ғар-рылар да келип патшаның қызларына *таламан* болды («Қара атлы бала», 234-бет). Әд.т-талабан.

з/х сәйкеслиги. Бул еки *хәрип* мал байлайтуғын сейсхананың бир мүйешин алып, екеўи сонда бола берди («Қара атлы бала», 234-бет). Әд.т-ғәрип.

Д.Насыров еки диалектте де қосарланған ямаса со-зылықты айтылатуғын «а, ә, е» даўыс-лылары ушы-расатуғынлығын айтып, бул нызамлылық сөзлерде «х, ғ, н» даўыс-лыларының түсип қалыуынан пайда бола-туғынлығын атап өтеди [4:374]. Мысалы: Өгиздің *бадасы* мың тилә деп тура берипти («Ағалы-инили туўысқанлар», 319-бет). Келтирилген мысалда х сеси элизияға ушыраған (бадасы, //баҳасы). Айырым сөзлерде диалект ишиндеги сәйкесликлер де көрине-ди: Қарақшы дәриў оның алдына *жүгирип* барып, қолын көкирегине қойып аманласады («Ағалы-инили туўысқанлар», 319-бет). Әд.т-жуўырып.

Бул топардағы диалектизмлерде сеслердің сөзлер-ге қондырылыуы кубылыслары да бар. Мысалы: ...куўанып ишек-қарынды *әри-берли* жуўып гүрбеңлеп атырғанда бала ишек қарынның арасынан қырққатты ала қашады («Хан қадирлеген киши күйеў», 172-бет).

Келтирилген мысалда л қондырма сеси бар. Әд.т-әри-бери.

Фарингаль жуўысыңқы «х» сеси кубла диалектте анлаутта сөз басында қолланылыуы менен сыпатла-нады [4:380]. Мысалы: Булар қызға келип патшаның тапсырмасын айта алмай иркилип, *өлдим-хазарда* жуўап болғаннан кейин олар өзиниң эзелги сөзине көшеди («Шебер қыз», 285-бет). «Х» қондырма сеси айырым ертеклерде, яғни кубла диалект ўәкиллери-нен жазып алынған ертеклерде ушырасады.

2. Лексика-грамматикалық диалектизмлер. Бул топардағы диалектизмлер халық сөйлеу тилинің диа-лектлерине тән лексикалық-грамматикалық өзгеше-ликлери менен ажыралады. Онда сеплик қосымтала-рындағы сәйкесликлер, сөз жасаушы хәм форма жа-саушы қосымталардағы өзгешеликлерди көрийимизге болады.

Арқа диалекттеги барыс сеплигиниң –ға/-ге фор-масы орнына кубла диалектте –а//ә формасы келеди [4:85]. Мысалы: Жылқы толса бир *мыңа*, хаялың сол ... («Сықмар бай», 332-бет).

Арқа диалектте үшінши бет тартым аффиксинен соң келетуғын табыс сеплигиниң «-н» формасының орнына кубла диалектте –ны//ни формасы келеди [4:85]. Мысалы:

Туттым бүргениң *ағыны*,

Тутка байладым *тағыны*,...

Алты батпан ақ *яғыны*,

Өткен базар сатпадым ба? («Бүрге менен гүрес», 204-бет).

Мәнисі жағынан бирдей, синоним аффикслердің жалғаныуы арқалы да лексика-грамматикалық диа-лектизмлер жасалады: Адамзат, мында келип мениң балаларымның өлимнен аман қалыуына *себепкер* бо-лыпсаң («Гүлзийба», 209-бет). Мысалдағы диалек-тизм әдебий тилде себепши болып қолланылады.

Әдебий тилдегі жыйнаған сөзі ертек тилинде жыйған түрінде бериледи: Жаным балам, **жыйған** дүньяның бәрі сеники. Не қалсаң соны ал ... («Өгей ана», 182-бет).

Әдебий тилдегі салық сөзі салғырт түрінде берилип, ол диалектлик историзм есапланады [4:136]. Мысалы: Баяғы ханның **салғырт** жыйнаўшылары Хийўаға келсе, ханның гэзийнесинен алтын урланып, патша елде палшы-қоррандоз болса бәрин жыйнап, хеш ким табалмай атыр екен («Ақыллы қатын», 142-бет).

3.Лексикалық диалектизмлер. Көбинесе әдебий тилдің сөзлик қурамындағы белгили бир лексикалық бирликтің анаў я мынаў диалекттегі сыңары сыпатында келеди. Ертеклер тилиндегі лексикалық диалектизмлер лексика-фонетикалық хәм лексика-грамматикалық диалектизмлерге салыстырғанда саны жағынан басым.

О.Доспанов «ене» сөзі қубла диалектте туўған ана мәнисин билдиретуғынлығын көрсетеди [3:134]. Мысалы: Биз кишкене палапан едик, бир күни **енемиз** үш күн жоқ болып кетти («Жансап», 54-бет). Мысалдағы ене сөзі туўған ана мәнисинде келип, қубла диалект сөзі есапланады.

Әменгер - сүйениш, кәўендер, қорғаныш, арқа сүйер мәнилеринде арқа диалекттиң Мойнақ говорында жумсалады [2:127]. Мысалы: Кемпир баладан:

-Не кылып жүрген баласаң?,-деп сорады.

-Адасып **әменгер** таппай жүриппен,-дейди («Шарқыпәлекли бала», 25-бет)

Жасқа - дәрьяның, жаптың, каналдың кәнарындағы түсийге хәм шығыўға қолайлы жайпаўыт жер, өткел жер мәнисин билдиреди [5:184]. Мысалы: Бул таўдан өтиўге хеш **жасқа** жоқ... («Гүлбүлбүл», 37-бет). Бул жерде таўдан өтетуғын қолайлы жайпаўыт жер мәнисин билдириў ушын жумсалған.

Жасқа сөзі Қанлыкөл говорында салма яки каналдан суў алыў ушын арнаўлы исленген орын мәнисин де билдиреди [8:8].

Чайпурышлық талабы өткен әсирдің 20-жылларында болған. «Чайпурышлар-белбеўине үш-төрт кесени байлап бекитип, қолына мыстан исленген қақпақлы дүмшесин устап жуўырып жүрип, базаршыларға кесе менен чай усынады...» [1:270-271]. Бул жерде республиканың арқа районларының бири Шымбай қаласындағы көринислер сөз етиледі. Бул сөз арқа хәм қубла диалектте де жумсалып, таралыў, қолланылыўы жағынан кең өріске ийе диалектизм есапланады. Чайпурыш чай сатыўшы адам мәнисин билдириў менен бирге Қанлыкөл говорында сол нәрсеге өш, мейил адам мәнилерин де аңдатады [8:11]. Мысалы: Солай етип олар жолдың дәрбентин-

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкис: 1988.
2. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясы мәселелеринен. - Нөкис: 1971.
3. Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектинің лексикасы. - Нөкис: 1977.
4. Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлиги. -Н.: 1983.
5. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. - Нөкис: 1984.
6. Қарақалпақ фольклоры I-II том. - Нөкис: 1977.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 67-76-томлар. -Нөкис: 2014.
8. Шынназарова С. Қарақалпақистоннинг Қонлиқұл худудидаги қарақалпақларнинг нутқидаги хусусиятлари. //АҚД, - Нукус: 2009.

Мақолада қарақалпақ халқ эртаклари тилидағы диалектизмлер тахлил қилинған. Бир қанча диалектолог олимлар фикрларига таянилиб, ёзилған ушбу мақолада диалектал сўзлар лексик-фонетик, лексик-грамматик, лексик гурухларға ажратилиб, улар мисоллар ёрдамида тахлил этилған. Уларнинг қўлланилиш доираси хәм кўрсатилған.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос использования диалектизмов в языке каракалпакских народных сказок. По мнению некоторых учёных диалектологов диалектные слова делятся на лексико-фонетические, лексико-грамматические и лексические группы, и они показаны на конкретных примерах. Определяются границы их использования.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of using dialecticisms in the language of Karakalpak folk fairy tales. According to the opinion of some scholars- dialectologists dialectal words may be divided into the following groups: lexico-phonetic, lexico-grammatical and lexical groups. They have been shown with examples, and the borders of their usage were defined.